

AKADEMİK-US		
	Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi	Artvin Coruh University Journal of Theological Researches
Yıl: 2017, Cilt:1, Sayı:2 Sayfa:187-204 e-ISSN: 2602-3253	Year: 2017, Vol:1, Issue:2 Pages:187-204 akademikus.artvin.edu.tr	السنة: ٢٠١٧، المجلد: ١، العدد: ٢ الصفحة: 187-204 p-ISSN: 2587-0750
		

Ahlâkta Duyguların Yerine İlişkin Bir Değerlendirme

An Evaluation of the Place of Emotions in the Moral

تقييم حول مكانة العواطف في الأخلاق

Sebile Başok DİŞ

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Konya,Türkiye

ORCID:

0000-0003-1960-697X

Yrd. Doç. Dr. Sebile
Başok DİŞ
e-mail:
sebile_basok2000@
yahoo.com

Makalenin:

Geliş Tarihi:

19.07.2017

Kabul Tarihi:

07.12.2017

Elektronik Yayın

Tarihi:

14.12.2017

Özet

İnsana dair yapılan tanımlarda sürekli olarak onun akıl sahibi olma ve düşünebilme özellikleri vurgulanmaktadır. Ancak insan yalnızca rasyonel bir varlık değildir, o aynı zamanda duyguları da olan, hissedilen bir varlıktır. Sahip olduğumuz bu duygular bize hem yaşadığımızı duyumsatırlar hem de diğer insanlarla ve nesnelerle ilişkilerimizde belirleyici bir rol oynarlar. Bu gerçeğe rağmen ideal insan tasvirlerinde akıl mutlaklaştırılırken, duygularımızın hayatımızdaki yeri ve önemi hafife alınmakta veya görmezden gelinmektedir. Bu tavır, insanı bütüncül bir şekilde ele almadığı için kusurlu bir yaklaşımdır. Sevgi, merhamet, sevinç, üzüntü, keder, minnet, öfke gibi duyguların yaşanmadığı bir hayat hemen herkes tarafından zenginlik ve canlılıktan yoksun olarak görülebilir. Buna rağmen özellikle bazı filozoflar tarafından insanlardan irrasyonel saydıkları duygularını bastırmaları istenmektedir. Özellikle ahlâk alanında kendisini duyuran bu talep, ahlâkiliği duyguların hiçbir etkide bulunmadığı eylemlere indirgemektedir. Bu çalışmada bir taraftan neden duygulara olumsuz bir şekilde yaklaşıldığı sorusuna yanıt aranırken, diğer taraftan duyguların insan hayatındaki ve ahlâkındaki yerine ilişkin bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahlâk, duygu, akıl, irrasyonellik, ahlâkılık.

Abstract

Intellectuality and cognitive skills of people have been constantly emphasized in the definitions about human being. Human is not only a rational creature but he is also a creature that has feeling and emotions. These emotions we have both lead to feel we live and play a decisive role in our relationships with other people and objects. Despite this fact, while the mind is absolutized in the ideal human representations, the place and importance of our emotions in our lives are undervalued or ignored. This attitude is a defective approach because it does not tackle humanity holistically. A life without feelings like love, mercy, joy, sadness, grief, gratitude, anger is seen by almost everyone as deprived of wealth and vitality. Despite this, some philosophers require people to suppress their feelings that are considered as being irrational. This demand that is especially known in the field of morality can be attributed to the actions on which moral sentiments have no effect. In this study, while answering the question of why the emotions are approached negatively, an evaluation will be made about the place of emotions in human life and morals.

Keywords: Morality, emotion, reason, irrationality, morality.

المخلص

التفعل والتفكير من بصمات التعريفات بالإنسان. إلا أن الإنسان ليس عقلاً فحسب بل هو ذو عواطف ومشاعر. هذه المشاعر تؤدي إلى الشعور أننا نعيش و هي تلعب دوراً حاسماً في علاقاتنا مع الآخرين والأشياء. على الرغم من هذا الواقع، تهمل المشاعر في التوصيفات للإنسان المثالي أو تُنتقص مكانتها المثيرة في حياتنا. وهذه نظرة قاصرة وبعيدة عن تناول المسألة بمنهج كلي. والحياة المجردة من المشاعر كالحب والرحمة والفرح والحزن والامتنان والغضب، من الممكن أن تحسب محرومةً من جهة الغنى والحيوية لدى معظم الناس. مع أن بعض الفلاسفة يطالب الناس بقمع مشاعرهم التي تعتبر غير عقلانية. وهذه المطالبة التي نراها في المجال الأخلاقي، تخصص الأخلاقية بالأعمال غير المتواجدة فيها المشاعر. في هذه الدراسة، يُتفقد الجواب عن سبب النظر إلى العواطف بالمعنى السلبي من جانب، والتقييم حول مكانة العواطف في حياة الإنسان والأخلاق من جانب آخر .

الكلمات المفتاحية: الأخلاق، المشاعر، العقل، الواقعة.

Giriş

Genel olarak bakıldığında antikçağdan günümüze dek insanın duyan ve hisseden yanının onun bilen yanından koparılmaya ve bastırılmaya çalışıldığı söylenebilir. Herhangi bir duygunun felsefi analizine bile onun kavramsal bakımdan irrasyonel olduğu ve rasyonel önermelerde dile getirilip ifade edilemeyeceği gerekçesi ile karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkışın temelinde ise duygulara karşı takınılan belli bir epistemolojik tutum yatmaktadır. Bu tutuma göre öfke, tutku, sevgi, nefret, korku gibi duygulanımlar insanın kontrol edilemez ve bilinemez, dolayısıyla da irrasyonel olan yönünü oluştururlar. Duyguların irrasyonel sayılmasının temelini onların bilinemez ve kontrol edilemez olduğuna ilişkin bu inanç oluşturur. Bilinemeyen şey kötü sayıldığından duygular da kötü addedilmektedirler. Böylesi bir anlayış neticesinde duygular etik alanın tamamen dışında bırakılmasa da üzerlerinde yeterince durulmamıştır.¹ Oysa bilinemeyen bir şeyin sırf bilinemediği için kötü olduğu düşüncesi, temkinli yaklaşılması gereken bir iddiadır. Bilemediğimiz bir şey hakkında gerçekte söyleyebileceğimiz hiçbir şey yoktur. Bizler ancak bildiğimiz şeyler hakkında, bilgimiz ölçüsünde hüküm verebilir ve buna bağlı olarak onun iyi ya da kötü olduğu yargısına varabiliriz.

Duygulara yönelik olumsuz tutumun bir nedeni yukarıda işaret ettiğimiz gibi duyguların yeterince bilinebilir olamaması iken, diğer bir nedeni de duyguların irrasyonel olduğu varsayımdır. Tarih boyunca insanların genel ortak kanısı ve ortodoks bilimin görüşü, yargı gücünü olumsuz etkiledikleri ve sıklıkla feci sonuçlara yol açtıkları için duyguların irrasyonel olduğu yönündedir. Bu anlayışa göre duygular bize şeylerin nasıl olduklarını yanlış algılatırlar ve üzerinde sakince düşündüğümüzde yapmayacağımız şeyleri yaptırırlar.² Yaygın kanaate göre irrasyonel olan duygular bu şekilde hayatımızı olumsuz şekilde etkileyerek bize zarar verirler.

¹ Erkızan, Hatice Nur Beyaz, *Aristoteles'ten Nussbaum'a İnsan*, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 78-79.

² Solomon, Robert C., *Duygulara Sadakat*, çev: Funda Çoban, Nika Yayınevi, Ankara, 2016, s. 14.

Bu tür önyargılar neticesinde duyguların oynadığı rol ahlâk felsefesinde yeterince yer bulamamıştır. Oysa Bernard Williams'ın da belirttiği gibi "...belirli durumlarda bir insanın ne hissetmesi ya da hissetmemesi gerektiği hakkında ya da çeşitli duygular yıkıcı, adice veya nefret dolu olarak değerlendirilirken diğerlerinin yaratıcı, cömert veya takdire değer ve saygın bir insandan umulabilecek diye nitelendirildiği durumlar hakkında daha çok şey söylenebilirdi."³

1. Duygulara İlişkin Olumsuz Bakış Açısı

Batı düşünce tarihi erkeklerin oluşturduğu ve yazdığı bir tarih olagelmıştır. İnsanın yükselişinden, onurundan, Tanrı'yla ilişkisinden, kozmostaki yerinden, tabiatla mücadelesinden, büyük başarılarından bahsedilirken burada "insan" ile kastedilen hep erkek olmuştur. Batı geleneğinde insan, her zaman arayan ve araştıran eril kahramandır. O, kendisi için özgürlük ve ilerleme peşinde olan Prometeci bir başkaldırıdır. Kendisini içine doğduğu matriksten koparmaya can atar ve onu kontrol etmeye çalışır. Batı düşüncesinin gelişimi, özerk rasyonel beni gerçekleştirmeye çalışan kahraman bir itkinin ürünüdür. Bu düşüncenin temel bilimsel ve felsefi perspektifleri bu eril karakterin etkisi altında şekillenmiştir. Batı düşünce geleneği içinde özerk insan iradesi ve aklı, bağımsızlık ve özgürlük içinde kendi kaderini belirleyen insan tipi ortaya çıkmıştır. Eril zihin bu ideale ulaşmak için dişil olanı bastırmıştır. Bu gerçek, Aydınlanmanın kendi bilincine varan, yapayalnız akılcı egonun tabiatı koparılarak yüceltilmesinde de karşımıza çıkmaktadır. Gizemli ve müphem olanın, muhayyilenin, duygunun, bedenin, tabiatın ve kadının inkarında erillik her zaman belirleyici olmuştur.⁴

Yaygın inanışa göre kadınlıkla ilişkilendirilen duygular doğal, kaotik, fiziksel ve sübjektif olana göndermede bulunurken; erkeklikle irtibatlandırılan akıl, kültürü, düzeni, evrensel ve zihinsel olanı temsil etmektedir. Duygular, düzenli ve kesintisiz

³ Williams, Bernard, *Problems of the Self*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 207.

⁴ Tarnas, Richard, *Batı Düşüncesi Tarihi*, çev. Yusuf Kaplan, Külliyat Yayınları, İstanbul, 2014, c. II, s. 311-312.

olarak işlemesi gereken rasyonel mekanizmayı bozabilecekleri için tehlikeli, disiplinsiz, patolojik ve irrasyonel olarak görülürler. Histeri kadının duygusal yapısına bağlanırken, kadının duygusallığı onun biyolojik bakımdan gelişmemişliği ile açıklanmakta; kadının fizyolojisinin ve sinir sisteminin yüksek zihinsel faaliyetlere uygun olmadığı öne sürülmektedir. Bu çerçevede Darwin, duygunun insan evriminde arkaik, içgüdüsel bir kalıntıyı temsil ettiğini ileri sürebilmiştir.⁵

Kadınların daha duygusal olarak görülmeleri, onların hayatın çeşitli alanlarında erkeklerden farklı muamele görmelerine yol açmıştır. Vatandaşlık ve iş hayatı söz konusu olduğunda kadının daha duygusal olması, ona karşı rasyonalite eksikliğinin bir göstergesi olarak kullanılmıştır.⁶ Akıl ve duygu arasında yapılan bu ayrım böylece hayatı da ikiye bölmüştür. Bir yanda politikanın, işin ve kültürün yer aldığı yüksek faaliyet sahası olarak kamusal alan vardır. Bu alan, evrenselin, düzenin, sistemin, objektifleştirilmiş davranış biçimlerinin, formel ve rasyonel olanın ve erkeğin alanıdır. Öte yanda ise kadın ve aile ile ilişkilendirilen özel alan bulunur. Özel alan, formel olmayanın, bedensel ve duygusal olanın sahası olarak görülür.⁷

Aristoteles başta olmak üzere Antikçağ düşünürleri, ahlâk felsefesinde duygulara belirli bir çerçeve içinde de olsa yer vermişlerdir. Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde duygulardan tamamen bağımsız evrensel hakikatler ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu yüzyılda Descartes, zihnin rasyonel güçlerinden bahsederken, akıl ve bedeni kesin çizgilerle birbirinden ayırmış ve duyguyu bedenin ürettiği bir olumsuzluk olarak ele almıştır. Akıl ve rasyonaliteye pozitif nitelik atfedilirken, duygular ve içgüdüler negatif olanla ilişkilendirilmiştir.⁸

Kopernik, Galileo, Descartes ve Newton gibi düşünürlerin öncülüğünde gerçekleşen devrim, insanlığı önemli bir kavşak noktasına getirmiştir. Bu noktadan itibaren insan artık kendisini doğanın bir parçası olarak değil, yazgısı doğayı egemenlik altına

⁵ Çabuklu, Yaşar, *Toplumsalın Sınırında Beden*, Kanat Kitap, İstanbul, 2004, s. 88.

⁶ Erkızan, *Aristoteles'ten Nussbaum'a İnsan*, s. 66.

⁷ Çabuklu, Yaşar, *Uzam Ve Kötülük*, Everest Yayınları, İstanbul, 2006, s. 16.

⁸ Çabuklu, Yaşar, *Toplumsalın Sınırında Beden*, s. 87.

almak ve yenmek olan bir dış güç olarak görmeye başlamıştır. Özellikle Aydınlanma hareketi, akıl varlığı olarak insan anlayışının yaygınlaşmasını sağlamıştır.⁹ Aydınlanma düşüncesi, irrasyonel saydığı duyguları düşman ilan ederek onları düzen ve disiplin altına almaya çalışmıştır. Bedenden, onun hayvansılığından ve duygulardan rahatsızlık duymuştur. Aydınlanma sürecinde akılcılık sürekli yüceltilmiş ve hakikati aramada başvurulacak yegane merci haline getirilmiştir.¹⁰

Aydınlanma düşünürlerine göre insanlar, kendi duygularının peşine düşmek yerine hesap yapmayı öğrenmeli ve eğer gerekiyorsa buna zorlanmalıydı. Yalnızca aklın sesinin duyulduğu bir dünya, ahlâkî bir dünya sayıldığı için ahlâkî bir dünyada sadece aklın sesi duyulmalıydı.¹¹ Aydınlanmanın en önemli düşünürlerinden biri olan Kant, bu konuda en dikkate değer filozoftur. Ahlâklılığa matematikte ve ahlâklılıkta kendini açığa vuran aklın evrenselleştirilebilir buyruklarında bir temel arayan Kant¹² çok havai oldukları, fail tarafından pasif biçimde yaşandıkları ve insanların bunları yaşama veya yaşamama eğilimlerinin tesadüf eseri ortaya çıktığı gerekçesi ile¹³ ahlâkî duygulara değil, akla dayandırmıştır. İnsanlardan duygu ve eğilimlerini dikkate almadan aklın buyruğuna göre eylemde bulunmalarını talep etmiştir. Aslında Kant, insanların sevmekten ve duygudaş iyilik isteğinden dolayı insanlara iyilik etmeyi ya da düzeni sevmekten ötürü adil olmayı sevimli olarak nitelendirir. Ancak ona göre bu, henüz bizim diğer akıl sahibi varlıklar arasında insanlar olarak bulunduğumuz yere uygun düşen davranışımızın halis ahlâkî maksimi değildir.¹⁴

Kant, kötülüğü insan akıldan soyutlamış ve onu insanın hayvanî yanını temsil ettiğini düşündüğü itki, içgüdü ve

⁹ Navaro, Daniş, *İnsan Dünyasında Yabancılaştırıcı Akıl ve Etik Akıl*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2017, s. 129-130.

¹⁰ Çabuklu, Yaşar, *Toplumsalın Sınırında Beden*, s. 87.

¹¹ Bauman, Zygmunt, *Parçalanmış Hayat Postmodern Ahlâk Denemeleri*, çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 347.

¹² MacIntyre, Alasdair, *Erdem Peşinde Ahlâk Teorisi Üzerine Bir Çalışma*, çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 92.

¹³ Williams, *Problems of the Self*, s. 226-228.

¹⁴ Kant, Immanuel, *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İonna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2009, s. 13.

duygulara yüklemiştir.¹⁵ Kant'a göre duygular ahlâk alanında yalnızca karışıklıklara neden olurlar.¹⁶ Kant, duyguların evrensele ulaşma yolunda birer engel olduklarını ve bu nedenle aşılmaları gerektiğini öne sürmüştür.¹⁷ Ahlâk alanında aklın mutlaklığı ilk kez Kantçı felsefe tarafından bu kadar sert ve kesin bir şekilde ifade edilmiştir. Bilginin rehberliğinde gerçekleştirilen eylemlerin erdemli olduğunu söyleyen Platon bile aklın egemenliğini Kant ölçüsünde mutlaklaştırmamıştır. Akılcı geleneğin büyük ismi Aristoteles, insan olmanın nihai vasfının akla dayalı etkinlikler olduğunu söylediği halde aklın ahlâk için yeterli merci olamayacağının bilincindeydi. Bu nedenle Kant'ın taşıdığı türden bir iyimserliğe hiçbir zaman kapılmamıştır. Aristoteles açısından akıl, erdemli olduğumuzu değil, yalnızca insan olduğumuzu gösterir.¹⁸

Ancak modern etik tezlerin çoğu, Kant'ın ahlâkî açıdan güçlü nedenler olarak duyguların hükümsüzleştirilmesini peşinen kabul etmiştir. Duyguların ahlâkî bir öneme sahip olmadığı, yalnızca akıl yeteneği ve aklın dikte ettiği kararların faili ahlâkî bir kişi olarak yansıtabileceği fikri doğruluğu tartışmadan benimsenmiştir. Erdem, bu çerçevede anlam kazanarak insanın duygusal eğilimlerine karşı koyma ve akıl adına onları etkisizleştirme veya reddetme anlamına gelmiştir. Duyguları akıldışı sayan bu yaklaşım, ahlâkî aklın duygusuz hakimiyeti ile tanımlamıştır. Aklın, eylemin ahlâkiliği açısından önem taşıyan tek merci olarak tayin edilmesi, ahlâk sorunlarının kural yönetimli eylem olarak tartışılmasına neden olmuştur.¹⁹

Aklın erdem için yeterli olduğu görüşü, aklın mutlak iyi olduğu inancından doğmuştur. Oysa aklın bütün gücüne rağmen insani kötülüklerle dolup taştan bu dünyanın varlığı, aklın ahlâk alanındaki yeterliliği konusunda kuşku duyulmasına yol

¹⁵ Adugit, Yavuz, *Etikte Akıl ve Duygu Çatışması*, Umuttepe Yayınları, Kocaeli, 2013, s. 312.

¹⁶ Heimsoeth, Heinz, *Kant'ın Felsefesi*, çev. Takiyettin Mengüşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007, s. 151.

¹⁷ Çabuklu, Yaşar, *Toplumsalın Sınırında Beden*, s. 87.

¹⁸ Adugit, *Etikte Akıl ve Duygu Çatışması*, s. 311.

¹⁹ Bauman, Zygmunt, *Postmodern Etik*, çev. Alev Türker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 87-88.

açmıştır.²⁰ Yirminci yüzyılda teknik ve bilimsel alanlarda büyük ilerlemeler ortaya konmuştur. Ancak bütün bunlar, tarih boyunca en büyük katliamların bu yüzyılda yapılmasını engellememiştir. Bu yüzyılda rasyonel, yani doğrusal bir neden-sonuç zincirinden oluşan salt mantıksal bir akış içinde, sorunu analitik bir şekilde çözmek isteyen akıl yürütme biçimi egemen olmuştur.²¹ Ancak görevi bilmek, ölçmek ve kategorileştirmekten ibaret olan bir aklın hakimiyeti ile ahlâki problemlerin azalmadığı, aksine arttığı yirminci yüzyılda acı bir şekilde tecrübe edilmiştir. Bu tecrübe ile insanı duygularından arındıran, uzmanlaşma ve verimliliği öne çıkaran teknolojist bir mantığın insanlardaki kötülük potansiyelini arttırdığı ortaya çıkmıştır.²²

2. Duyguların İnsan Hayatındaki Yeri

Duyguları hafife alan ya da görmezden gelen yaklaşımlara rağmen duygular hiçbir zaman sadece basit bir his değildirler. Bizler, hayatımızı duygularımız aracılığıyla sürdürürüz ve bu duygular hayatımıza anlam katarlar. İlgimizi neyin çektiği, bizi neyin cezpt ettiği, kimi ve neleri sevdiğimiz, nelerin bizi öfkelenlendirdiği, nelerin motive ettiği bizi tanımlar, karakterimizi ve kimliğimizi belirler. Duygularımız, eylem ve davranışlarımızı harekete geçirme, yönlendirme ve etkileme araçlarıdır.²³ Duygular, dünya ile ilgilidirler, dünya içinde ve dünya ile angajmandırlar.²⁴ Duygular, bu kadar önemli olmasına rağmen insanlar duyguları konusunda her zaman bilinçli değildir. Duygular kendilerini arzulara, davranışlara ve diğer duygulara dönüştürebilmektedirler. Örneğin aşk, insanların kedere ve kıskançlığa kapılmalarına yol açabilmektedir. Öte yandan keder, inkara ve öfkeye neden olabilmektedir. Nefret ise, suçluluk veya kişinin kendisinden tiksinişmesi ile sonuçlanabilmektedir. Duygular, insanlar tarafından münferit olarak algılandığı için onların bu akışkan hali gözden kaçmaktadır. Buna karşın duyguları, insanın fiziksel durumunu, eylemlerini, jestlerini, ifade biçimlerini, düşüncelerini, diğer insanlarla ilişkilerini ve

²⁰ Adugit, *Etikte Akıl ve Duygu Çatışması*, s. 311.

²¹ Navaro, , *İnsan Dünyasında Yabancılaştırıcı Akıl ve Etik Akıl*, s. 131.

²² Çabuklu, *Uzam ve Kötülük*, s. 156.

²³ Solomon, *Duygulara Sadakat*, s. 11-14.

²⁴ Solomon, *Duygulara Sadakat*, s.. 250.

iletişimini de kapsayan ve bunları farklı şekillerde etkileyen karmaşık bir süreç olarak görmek doğru bir yaklaşım olacaktır.²⁵

Duygulara ilişkin bir yeti olan duygululuk, duyguları hissetme yeteneği olarak tanımlanan duygulanma yeteneğidir. Biz bu yetenek ile başkalarına ve dünyaya bağlarız. İnsanları ve nesneleri görmenin ve işitmenin ilk koşulu bu duygululuktur. Ancak heyecanların, tutkuların, insani deneyimin duygusal boyutunun bu sıra dışı önemi, derin ve belirleyici rolü, çoğunlukla hafife alınmaktadır. Duygusal izlenimlerin canlılığı, taşkınlığı ve çeşitliliği olmadan, duygululuğun sunduğu ince ayrımlar yaşanmadan insan hayatının ne kadar fakir olacağı dikkate alınmamaktadır.²⁶

İnsanlar duygular vasıtasıyla birbirlerine bağlanır. Bütün insanlar arasında var olan her tür duyguyu içeren bu ağlar görünmezdirler. Ancak bu ağlar, bireysel ve kolektif tüm eylemlerimizi çeşitli ölçülerde yönlendirirler.²⁷ İnsanlar bu duygusal ağların tam olarak farkında olmadıkları için bunların hakkını teslim etmese de düşüncenin ve aklın insanları hiçbir zaman duygular kadar motive etmediği unutulmamalıdır.

Duygular, insanların hayatlarını düzenlerler ve ideal durumlarda onları en önemli kararları almaya sevk ederler. Bizi işimize yönlendiren şey, öncelikle duygularımızdır. Genellikle bir mesleğe yakınlık duyup öteki alternatifleri sıkıcı bulduğumuz için o mesleği tercih ederiz. Duygularımız, kiminle ve nerede yaşayacağımız konusunda da etkili olurlar.²⁸ Sevdiğimiz veya hoşlandığımız insanlarla bir arada olmaya ve onlarla ilişki kurmaya çalışırken; hoşlanmadığımız veya nefret duyduğumuz kişilerden uzak durmaya çalışırız. Duygular, bu şekilde nesne ve insanlara yakınlık veya onlardan uzaklaşma kararımızı belirlerler. Duyguların karar almadaki etkisi, duygusal yetersizlikleri olan kişilere bakılarak açıkça görülebilir. Diğer bilişsel yetileri iyi çalışan ancak duygusal yetersizlikleri olan

²⁵ Solomon, *Duygulara Sadakat*, s. 19.

²⁶ De Koninck, Thomas, *Yeni Cehalet ve Kültür Problemi*, çev. İnci Malak Uysal, Epos Yayınları, Ankara, 2003, s. 119-120.

²⁷ De Koninck, Thomas, *Yeni Cehalet ve Kültür Problemi*, s. 113.

²⁸ Billington, Ray, *Felsefeyi Yaşamak*, çev. Abdullah Yıldız, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 131.

kişiler, rasyonel kararlar alamamaktan muzdariptirler. Bu kişiler, sonuçları hesaplayabilmelerine ve seçenekleri karşılaştırabilmelerine rağmen sonuçlar ve seçenekler umurlarında olmadığı için karar almak için gereken zeminden mahrumdur. Bu gerçeği fark eden düşünürlerden biri olan Nietzsche, her tutkunun kendi akıl miktarını içerdiğini ve tutkularımız ile karar verebildiğimizi dile getirmiştir.²⁹

Duygularımızın hayatımızda işgal ettiği merkezi konuma ilişkin açıklamalarda bulunan filozoflardan biri de Spinoza'dır. Spinoza, sevinç, keder, sevgi/aşk, öfke, heves, özlem, kibir, merhamet, korku, nefret, küçümseme, kanaatkarlık, infial, tevazu, pişmanlık, melankoli gibi teessürleri Schopenhauer ve Freud'dan çok daha önce tasvir etmiş ve insan varlığının esasen bunlarla olgunlaştığını kavramıştır.³⁰

Sevinç ve keder, duygulu her varlıktaki iki temel duygudur ve kendilerini üreten nedenlere bağlıdır. Spinoza, diğer duyguları bu iki temel duygu ile açıklar. Duygular, insanları farklı eylemlere sevk ederler. Sevgi, insanları sevdiği şeyle ya da kişiyle bir arada olmaya ve onu korumaya iterken; nefret duyan insan, nefret ettiği şeyden veya kişiden uzak durmaya ve onu yok etmeye çalışır.³¹ Duygular, nedensiz değildirler, birtakım nedenler dolayısıyla ortaya çıkarlar. Bu durum, onların rasyonalitesi için temel gerekçedir. Öte yandan şiddetleri ölçüsünde insanların eylemleri üzerinde etkide bulunurlar. Bu nedenle, insanı anlamaya çalışan her disiplin tarafından dikkate alınmaları gerekir.

3. Ahlâk açısından Duyguların Yeri ve Önemi

Duygular, insanlar ve nesnelerle ilişkilerimizi belirlediği için duygusal hayatımız, ahlâk açısından da büyük önem taşır. Duygusal hayatımız, ahlâkla, değerlerle ve mutlu bir hayat kavrayışıyla doğrudan ilgilidir. Duyguların ahlâk açısından taşıdığı önem, daha çocukluk ve hatta bebeklik döneminde kendisini göstermektedir. Hegel'in de belirttiği gibi öncelikle

²⁹ Solomon, *Duygulara Sadakat*, s. 259.

³⁰ Lenoir, Frederic, *Mutluluk Üstüne*, çev. Atakan Altınörs, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015, s. 192.

³¹ Lenoir, Frederic, *Mutluluk Üstüne*, s. 195.

ahlâki hayatın çocuklarda kök salabilmesi ve onun bağımsız ve özgür bir kişiliğe ulaşması için sevgi ve güven ortamı gerekmektedir.³² Kişinin başkalarını görebilmesini ve duyabilmesini sağlayan duygululuk, aile fertleriyle ilişkiler derinleşmeden, yalnız ilk çocuklukta edinilen kişisel sevginin sağlayacağı saygı gelişmeden büyüyemez. Kişisel ilişkilerin ilk deneyimi şefkat ve dokunma duygusuyla oluşur.³³ Bu nedenle bireylerin ahlâkiliğinde ilk çocukluk döneminde tecrübe edilen duygular oldukça önemlidir. Başkalarıyla kurulan ilişkilerin temeli bu dönemde kurulur. Ahlâk hayatında sevgi, saygı, merhamet, empati, duygudaşlık ve adalet duyguları belirleyici bir öneme sahiptir. Bu duygular nedeniyle insanlar başkalarının iyiliğini önemser ve bu uğurda çaba sarf eder. İnsanda böyle bir ilginin oluşumu ise, küçüklüğünde kendisine karşı duyulan sevgi, şefkat ve saygı ile mümkündür.

Duygululukla bir başkasının insanlığı tanınır ve bir başkasının insanlığı tanındığında bu, sonuçta kişinin kendi insanlığı hakkında bildiği bir ön bilgi sayesinde gerçekleşir. Her şeyden önce kişinin kendi insanlığı kadar başkalarınınkini de tanımaması bir sapkınlıktır.³⁴ Ahlâk, insanlardan başkalarını değerli varlıklar olarak tanımayı gerektirir. İnsan ancak bu tanıma ile başkalarına sevgi, saygı ya da şefkat duyabilir. Ancak kişinin bir sapkınlık hali içinde diğerlerinin insan olmalarından dolayı taşıdığı değeri görememesi, onlara insanca muamele etmesine mani olur. Diğerlerinin değersiz veya aşağı varlıklar olarak görülmesi, onlara kolayca zulmedilmesine yol açar. Ahlâki kötülüklerin yaşanmasının en temel nedeni, başkalarının insanlığının tanınmayarak onlara her tür muamelenin reva görülmesidir.

Yüzyılımızın önemli düşünürlerinden biri olan Martha Nussbaum, insanı tanımanın salt aklın sınırları içinde kalınarak mümkün olmadığı iddiasındadır. Bu tanıma akıl ve duygu birlikteliği ile gerçekleşir. Ona göre insanı insan kılan iki temel ahlâki duygu vardır: Biri, merhamet, şefkat, acıma, ilgi vb. anlamlara gelen *ekos'*tur. Diğeri ise, saygıdır. İnsan, ancak bu iki

³² De Konink, *Yeni Cehalet ve Kültür Problemi*, s. 115.

³³ De Konink, *Yeni Cehalet ve Kültür Problemi*, s. s. 112.

³⁴ De Konink, *Yeni Cehalet ve Kültür Problemi*, s. 39.

duygu sayesinde diğer insanları anlar ve tanır. *Ekos*'un bilişsel unsurlarından biri, her insanın benzer acılar yaşayabileceği, acı çekmenin her insan için olası olduğu bilgisidir. *Ekos*, duygusu insanın diğer insanlarla ortaklaşa paylaştığı sınırları ve kırılğanlıkları tanımayı içerir.³⁵ Görüldüğü üzere ahlâkın temelini oluşturan iki unsurdan biri olan *ekos*, her ne kadar bir duygu ise de salt bir duygu değildir, bilişsel unsurları da olan bir duygudur.

Ekos ile insan ortaklaşa paylaştığı acıları, zayıflıkları, kırılğanlıkları anlayarak düşmanı olarak gördüğü kişiyi insan olarak tanır ve onun da kendisi gibi bir insan olduğunun farkına varır. Rousseau da *Emil* adlı eserinde³⁶ iyi bir insan ve adil bir yurttaş olmak için kişinin erken yaşlardan itibaren ortak insani özü kavraması, insani kırılğanlığı, zayıflığı ve acıyı tanıması gerektiğine işaret etmiştir. Şefkat duygusu ve diğer insanlarla ortak insani özü paylaşma düşüncesi bizi insanlığa bağlar. Biz ancak bir başkasının acısını ve sevincini tanıyıp paylaştığımızda onu anlayabiliriz. Şefkat duygusu, insanlar arasındaki talihe bağlı sınıfsal, etnik, cinsiyet farklılıklarının ahlâki açıdan önemsiz olduğunu hissettirir. Bir insanda bu duygu olmadığında diğer insanların acılarını paylaşması, talihsizlikleri karşısında üzülmeleri ve onlara yardım etmesi için gerekçe bulmak güçleşecektir.³⁷

Duygular, insanların ahlâki açıdan motive olmasında oldukça etkilidirler. Sevdiğimiz ve hatta tanımadığımız bir insanın insanlık dışı bir muameleye maruz kaldığını gördüğümüzde öfke duyarız ve bu öfke bizi eyleme sevk eder. Umud ve sevgi, bize çok büyük sıkıntılar ve zorluklar içindeyken dayanma ve yaşama arzusu verir. Her insanın insanca yaşaması ve muamele görmesi gerektiği düşüncesinin altında adalet duygusu yatar.³⁸ Ahlâken en önemli kavram ve değerler bazı duygularla beraberdirler. Bu nedenle ahlâki kavramları ve değerleri duygulardan ayırmak veya duygulardan ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu yüzden Aristoteles etiğinde duygulara önemli bir yer vermiştir. Ona göre iyi insanın hem doğru

³⁵ Erkızan, *Aristoteles'ten Nussbaum'a İnsan*, s. 43.

³⁶ Bkz. Jean Jacques Rousseau, *Emile*, çev. Yaşar Avunç, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, ss. 284-285, 400-401.

³⁷ Erkızan, *Aristoteles'ten Nussbaum'a İnsan*, s. 45-47.

³⁸ Erkızan, *Aristoteles'ten Nussbaum'a İnsan*, s. 79.

alışkanlıkları vardır hem de duyguları onu doğru eyleme yönlendirirler. Asil davranışlardan zevk almayan insan iyi insan değildir. Adil olmaktan zevk duymayan birine de adil denemez. Erdemli insan, doğru şekilde davranıp uygun hissi doğru miktarda, yani ölçüsünde hissedendir. Bu kişi, hem acıyı ve zevki doğru nesnelere karşı hisseder hem de doğru ölçüde yaşar. Doğru ölçü ile kastedilen makul olandır, makul duygu fazla olmadığı gibi az da değildir.³⁹ Görüldüğü üzere Aristoteles'e göre insanın iyiliğini yalnızca onun nasıl davrandığı ile ilgili bir mesele değildir. İnsanın iyiliği, onun nasıl hissettiği ile de yakından ilgili bir konudur.

Modern etik kuramlara getirdiği eleştirilerle tanınan Williams, bir insanın belirli duyguların ifadesi olarak yaptığı şeylerin bir ahlâkî fail olarak onunla ilgili görüşümüze katkıda bulunabileceğini ileri sürer. Ona göre takdir edilesi insan kavrayışı, bu insanın belirli duygusal tepki türlerine eğilimli olması ve diğerlerine eğilimli olmaması gerektiğini ima eder. Williams, duyguların ahlâktaki yeri konusunda şu soruyu sorar: Bir başkasından iyilik gören biri, bunun duygusal bir tepki sonucu olmasından çok ahlâk prensibinin uygulanmasının sonucu olduğunu bilirse, bunu daha çok takdir eder mi veya o iyiliği yapan hakkında daha iyi düşünür mü? İyilik gören kişinin, evrensel bir yasanın faydasından çok insanî bir jeste ihtiyacı olabilir. Bu durumun ahlâkla ilgisi olmadığı söylenebilir. Kant aslında bunu söylemiştir. Ancak bu durum rahatsız edici bir ikileme yol açar. Ya yardım edilen kişi, ahlâk insanın hizmetlerini insanî jeste tercih etmelidir ya da yardım alan kişinin tercihlerinin yeterince uygun ve rasyonel olduğu kabul edilmelidir. Bu ikinci durumda ahlâk insanların değeri açık bir soru haline gelir. Bu nedenle Williams'a göre biz, ahlâk insanları yetiştirmemiz gerekmediği fakat tutarsızlıkları ne olursa olsun insanî jeste bulunan insanlar yetiştirmemiz gerektiği önerisini aklımızda bulundurmamız gerekir.⁴⁰ Williams, bu görüşleriyle insanların duygular sayesinde kendiliğinden ortaya çıkan ahlâkî davranış, aklın yasası ile meydana gelen ahlâkî davranıştan daha değerli

³⁹ Ahmed, Sara, *Mutluluk Vaadi*, çev. Deniz Mayadağ, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 53.

⁴⁰ Williams, *Problems of the Self*, s. 226-227.

bulduklarını ifade etmiştir. Bizler gerçekten de failin içinden gelerek iyi bir davranışta bulunmasını, aklın zorlaması ile iyilik etmesinden daha üstün sayarız. İçten gelerek yapılan doğru davranış, en azından failin kişisel bütünlüğünü sergilediği için daha değerlidir.

4. Duyguların Rasyonelliği

Aristoteles, *Retorik* adlı eserinde öfke, dostluk, düşmanlık, korku, güven, utanç, sevecenlik, zalimlik, acıma, hiddet, kıskançlık ve gıpta duygularının ayrıntılı bir incelemesini sunarak duyguların inanç ve yargılara bağlı olduğunu göstermiştir.⁴¹ Duygular ile düşünceler arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Duygular, düşünceler üzerinde etkili olduğu gibi düşüncelerin de duygular üzerinde etkileri vardır. Hissettiğimiz çeşitli duygular, bizi birtakım düşüncelere sevk ederken, düşüncelerimiz de duygularımızın şiddetini arttırıp azaltabilirler veya onları başka duygulara dönüştürebilirler. İnsanın rasyonelliği söz konusu edildiğinde duygular ve düşüncelerin birlikteliği ve bunlar arasındaki karşılıklı etkileşim göz önünde bulundurulmalıdır.

Duygular akıllıca veya aptalca, uygun ya da uygunsuz veyahut doğru veya yanlış yargılar tarafından oluşturulmuş olabilirler. Bu nedenle duyguların rasyonelitesinden söz edilebilir. Bir duygunun irrasyonel olduğunun söylenmesi, onun içeriği ve hedefi açısından uygun olmadığının ifade edilmesidir. Bu şekilde bakıldığında bazı duyguların rasyonelken, diğerlerinin irrasyonel olduğu görülecektir. Makul öfke, doğru insana, doğru nedenle, doğru zamanda, doğru ölçüde duyulan öfkedir.⁴² Duyguların rasyonelliği söz konusu edildiğinde bahsedilen şey, duyguların uygun hedeflere, uygun zamanlarda, uygun ölçülerde yönelmesidir. Bir duygu, bu koşullarda ortaya çıktığında bu duygu nefret olsa bile ona irrasyonellik suçlamasında bulunulamaz. Örneğin öfke, bir kabahat işlendiğinde kabahatin büyüklüğüne uygun ölçüde kabahati işleyene karşı hissedildiğinde bu öfkenin rasyonel ve haklı bir öfke olduğu söylenebilir.

⁴¹ Aristoteles, *Retorik*, çev. Mehmet. H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 98-124.

⁴² Solomon, *Duygulara Sadakat*, s. 280.

Önemsiz bir şey için büyük bir öfke duymak veya çok büyük bir suç karşısında sadece ılımlı bir öfke duymak irrasyoneldir. Bir bebeğe, akli yeterliliği olmayan bir insana veya masum birine kızmak irrasyoneldir. Öfkelenmeyi gerektirecek adaletsizlikler karşısında öfkelenmemek de dünyadaki adaletsizliğin artmasına yol açacağı için irrasyonel sayılabilir. Duygular, insanların iyiliğine ve mutluluğuna katkıda bulunabildikleri gibi bunları azaltabilirler. Korkunun rasyonel olması da tehdidin veya tehlikenin gerçekliğine ve ciddiyetine bağlıdır.⁴³ Gerçek bir tehdit veya tehlike karşısında duyulan korku, hayatta kalma ihtimalini arttırabilir, insanları güvenliği sağlamaya yöeltebilir. Ancak korku, yersiz olduğunda hem insanların hayatlarını kısıtlamalarına yol açacaktır hem de korkulan nesne ve insanlara karşı düşmanca tutumlara kaynaklık edecektir. Öfke ve korku duygularında olduğu gibi her duygunun rasyonelliği, nesnesine uygunluğuna bağlıdır. Nesnesine uygun olmayan duygular irrasyoneldir.

Duyguların zaman zaman irrasyonel olabilmeleri, ahlâki kararlar alırken duyguların tek merci olmasını tehlikeli hale getirebilir. Kurban yakınları, o anki duygularının etkisiyle suçlunun çok büyük acılar çekmesini isteyecektir. Ülkedeki ceza sistemi, insanların suç karşısındaki ilk duygusal tepkilerine bakılarak oluşturulursa, bu sistem bir linç kültüründen pek de farklı olmayacaktır.⁴⁴ Böyle bir durumdan kaçınmak için öncelikle akıl ile duyguların tanımlanması, ortaya çıkan duygunun adının konması gerekir. Bu tanımlama sonrası duyguların rasyonelliğinin denetlenmesi ve irrasyonel duyguların rasyonel hale getirilmesi kişinin ahlâki sorumluluğu içinde yer alır.

Duygular ile ilgili muhtemelen en büyük yanılgı, kendimizi onların pasif alıcıları olarak düşünmemizdir. Bizler, duygularımızın yalnızca edilgin kurbanları değiliz, onları geliştirip dönüştürebilen aktif failleriz. Bu nedenle duyguları, kötü davranışlarımızın bahanesi olarak kullanamayız.⁴⁵ Başkaları ile diyalogu geliştiren duygular olduğu gibi bu tür diyalogları söndüren, diğerleriyle ilişkileri zora sokan duygular da vardır.

⁴³ Solomon, *Duygulara Sadakat*, s. 281-288.

⁴⁴ Billington, *Felsefeyi Yaşamak*, s. 133.

⁴⁵ Solomon, *Duygulara Sadakat*, s. 13.

Duygular, istedikleri zaman doğarlar; biz onların ortaya çıkışını engelleyemeyiz, onları silemeyiz ancak bu duygular üzerinde belli bir kontrole sahibizdir ve onları ifade etme şeklini belirleyebiliriz.⁴⁶ Duygularımızı terbiye ederek bizi iyi veya kötü bir insan kılan erdemlerimizi ve kötü alışkanlıklarımızı belirleyebiliriz.⁴⁷ Çünkü duygular, yargılarımız tarafından yapılandırılırlar. Bu yapılar, girift kavramları ve değer biçmeleri içerirler. Örneğin öfke, utanç, suçluluk, pişmanlık, gurur gibi duygularda sorumluluğa ilişkin yargılar vardır. Duyguları aktif bir şekilde yapılandırmak ve inşa etmek için hem onları ortaya çıkaran nedenleri ve onların bağlamlarını anlamamız hem de onlar üzerinde çalışarak onları ılımlı hâle getirmemiz ve istisnai durumlarda onları radikal şekilde değiştirmemiz gerekir. Bu süreçte duygularımızın nesnelere uygunluklarından emin olmaya çalışmalıyız.⁴⁸

Duygularımız her ne kadar iradenin saf örnekleri değilse de takıntı gibi kimi durumlar dışında onlar üzerinde belli bir kontrole sahibizdir. Ortaya çıkan duygularımız sonrasında yaptığımız seçimler bize aittirler. Bu seçimlere bağlı olarak duygularımızın şiddeti artabilir, azalabilir, yönü değişebilir veya o duygu bir başka duyguya dönüşebilir. Duygularımız üzerinde sahip olduğumuz bu kontrol bizi onlardan ve duyguların etkisiyle ortaya koyduğumuz eylemlerden sorumlu kılar.

Sonuç

Duygular, yüzyıllar boyunca çoğunlukla akla karşıt bir güç olarak görülmüştür. Az sayıda filozof dışında düşünürlerin büyük çoğunluğu bu görüşü benimsemiştir. Erkeklik, rasyonalite ile ilişkilendirilmiş, irrasyonel olarak görülen duygular kadınlıkla irtibatlandırılmıştır. Kadınların rasyonalite eksikliği duygularla ilişkilendirilirken, erkeklerin akli daha doğrudan temsil ettiğinin düşünülmesi antikçağdan günümüze dek sürmüştür. Akıl üstün bir güç olarak kutsanırken, duygular küçümsenmiştir. Akıl ve

⁴⁶ Borgna, Eugenio, *Ruhun Yalnızlığı*, çev. Meryem Mine Çilingiroğlu, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 67.

⁴⁷ Solomon, *Duygulara Sadakat*, s. 24.

⁴⁸ Solomon, *Duygulara Sadakat*, s. 260-261.

duygular arasında yapılan bu ayrıma dayanarak kadınlara karşı kamusal ve özel alanda çeşitli ayrımcılıklar yapılmıştır.

Duygulara karşı ortaya konan olumsuz bakış açısı ahlâk felsefesine de yansımıştır. Aristoteles, Augustinus, Pascal ve Kiergaard Rousseau, Schopenhauer, Husserl gibi birkaç istisna dışında filozofların büyük kısmı, özellikle onyedinci yüzyıldan itibaren duyguların hükümsüzleştirildiği, aklın tek merci olduğu birer etik kuram inşa etmeye çalışmışlardır. Bu çabaların temelinde, duyguların kontrol edilemezliği ve irrasyonelliği suçlaması yatar. Kuşkusuz en azından duyguların ortaya çıkışında insan mutlak bir egemenliğe sahip değildir. Ancak bu durum, duyguların ortaya çıkışından sonra insanın bunlar üzerinde hiçbir etkisi olmadığı anlamına gelmez. İnsanlar, duyguları hakkında değerlendirmelerde bulunabilecekleri gibi bu duyguların gücünü ciddi ölçüde değiştirme kapasitesine de sahiptir. Duygularımıza kontrolümüz dışında kalan güçler olarak bakarsak kendimize bahaneler üretmeye ve önlenebilecek yıkıcı tutumlara kendimizi teslim etmeye eğilimli hale geliriz. Bizler, duygularımız karşısında edilgin birer kukla değiliz. Ahlâki faileriz ve çeşitli sorumluluklara sahibiz. Bize ait oldukları için eylemlerimiz gibi duygularımızdan da sorumluyuz. Duygularımızın kontrolümüzün dışında olduğunu düşünmek, sorumluluğumuzu başımızdan atmanın bir yoludur. Bu yolu benimsemek kolay olsa da hiç kimse bu yolu takip ederek daha iyi bir insan haline gelemmez.

Duyguların ortaya çıkışında belirleyici olamamamız, onların ahlâk hayatının dışına itilmesini gerektirmez. Ahlâki davranışlar başkalarıyla ilişki kurulmasını gerektirir ve duygular olmaksızın başkalarıyla ilişki kurmak mümkün değildir. Ahlâken iyi sayılan davranışlarda bulunmamızda başkalarına karşı hissettiğimiz sevgi, merhamet, şükran, sempati gibi duygular oldukça etkilidir. Öte yandan pişmanlık, suçluluk, utanç, gurur gibi duyguların da ahlâk açısından taşıdıkları önem göz ardı edilemez.

Duyguların rasyonelliği söz konusu olduğunda dikkate alınması gereken husus, hissedilen duygunun failin içinde bulunduğu duruma uygunluğudur. Failin hissettiği duygu, yaşadığı duruma, içinde bulunduğu ortama uygunsa, ölçüsü

makulse, doğru hedefe yönelikse ve zamanında duyulmuşsa o duyguya irrasyonel denilemez. İstisnai duygu patlamaları, duygu durum bozuklukları, çeşitli takıntı ve tutku halleri esas alınarak duyguların irrasyonel olduğunu söylemek haksızca bir tutumdur. Böyle bir tutumu benimsemek, insana ve ahlâk hayatına ilişkin doğru bir resme ulaşmayı engelleyecektir.

Ahlâkta duyguları ve akıllı birbirine karşıt olarak görmek yerine, birbirini tamamlayan unsurlar olarak görmek daha doğru bir yaklaşımdır. Böyle bir yaklaşımla insanın parçalara ayrılmasını engellenecek, onu bütüncül bir şekilde görmek mümkün olacaktır. Ayrıca akıl-duygu karşıtlığı ortadan kalktığında bu karşıtlık ekseninde kadın ile erkek arasında kadının aleyhine yapılan ayırım da sona erecektir. Böylece hem erkekler duygularını çekincesizce ifade etme imkanına kavuşacaktır hem de kadınlar irrasyonellik suçlamasından kurtulacaktır.

KAYNAKÇA

- Adugit, Yavuz, *Etikte Akıl ve Duygu Çatışması*, Umuttepe Yayınları, Kocaeli, 2013.
- Ahmed, Sara, *Mutluluk Vaadi*, çev. Deniz Mayadağ, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Aristoteles, *Retorik*, çev. Mehmet. H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
- Bauman, Zygmunt, *Postmodern Etik*, çev. Alev Türker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011.
- Bauman, Zygmunt, *Parçalanmış Hayat Postmodern Ahlâk Denemeleri*, çev. İsmail Türkmen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.
- Billington, Ray, *Felsefeyi Yaşamak*, çev. Abdullah Yıldız, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Borgna, Eugenio, *Ruhun Yalnızlığı*, çev. Meryem Mine Çilingiroğlu, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Çabuklu, Yaşar, *Toplumsalın Sınırında Beden*, Kanat Kitap, İstanbul, 2004.
- Çabuklu, Yaşar, *Uzam Ve Kötülük*, Everest Yayınları, İstanbul, 2006.
- De Koninck, Thomas, *Yeni Cehalet ve Kültür Problemi*, çev. İnci Malak Uysal, Epos Yayınları, Ankara, 2003.
- Erkızan, Hatice Nur Beyaz, *Aristoteles'ten Nussbaum'a İnsan*, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Heimsoeth, Heinz, *Kant'ın Felsefesi*, çev. Takiyettin Mengüşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007.
- Kant, Immanuel, *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İonna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2009.
- Lenoir, Frederic, *Mutluluk Üstüne*, çev. Atakan Altınörs, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.
- MacIntyre, Alasdair, *Erdem Peşinde Ahlâk Teorisi Üzerine Bir Çalışma*, çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.

- Navaro, Daniş, *İnsan Dünyasında Yabancılaştırıcı Akıl ve Etik Akıl*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2017.
- Rousseau, Jean Jacques, *Emile*, çev. Yaşar Avunç, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Solomon, Robert C., *Duygulara Sadakat*, çev: Funda Çoban, Nika Yayınevi, Ankara, 2016.
- Tarnas, Richard, *Batı Düşüncesi Tarihi*, c. II, çev. Yusuf Kaplan, Külliyyat Yayınları, İstanbul, 2014.
- Williams, Bernard, *Problems of the Self*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.